

94(477.75)"17"045

ЛИСТУВАННЯ КРИМСЬКИХ ХАНІВ З КОШЕМ У 40–60 РР.

XVIII СТ.: СУПЕРЕЧКИ ТА ДОМОВЛЕНОСТІ

Олександр Мірущенко

Національний заповідник

«Хортиця»

У статті аналізуються взаємини Коша та кримських ханів, розглядається проблематика, яка підіймалась у листуванні між ними: комісії з розгляду претензій, спільне користування угіддями, вирішення торговельних питань. Визначаються особливості політики кримських ханів щодо Вольностей у цей період та втручання російського уряду у взаємини між Кримом і Запорозжжям.

Ключові слова: кримські хани, Кош, Запорозькі Вольності, ногайські орди, прикордонні комісії

The article analyzes the relationship between the Kosh and Crimean khans, examines the issues that arose in the correspondence between them: commissions for consideration of claims, joint use of lands, and the resolution of trade issues. The peculiarities of the policy of the Crimean khans regarding the Zaporozhzhian Vol'nosti in this period and the intervention of the Russian government in the relations between the Crimea and Zaporozhzhia are determined.

Key words: Crimean khans, Kosh, Zaporozhzhian Vol'nosti, Nogai hordes, border commissions.

Проблематика стосунків запорожців з Кримським ханством у XVIII ст. має кілька складових. Це перебування запорожців під російським протекторатом, подальше повернення під російський із збереженням угідь, які залишилися на татарській території, майнові суперечки з кримцями та вирішення територіальних суперечок, які контролювали російський та турецький уряди.

Хронологічні межі даної публікації охоплюють період від 40–60 рр. XVIII ст. – від повернення Війська Запорозького під кримський протекторат до початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У цей період при владі перебували шість кримських ханів (Додаток А). Тому в основу публікації покладено висвітлення їхніх стосунків із Кошем за хронологією. Акцент робиться саме на взаєминах кримських ханів з Кошем. Дуже часто у ці процеси втручався російський уряд, маючи власне бачення запорозько-кримських стосунків.

Питання взаємин Війська Запорозького з Кримським ханством висвітлювали О. Олійник [18] та С. Андрєєва [1, 2, 3], Х. Лащенко [14] та І. Синяк [17]. В контексті територіальних та майнових суперечок досліджувались автором [15]. Проблематика запорозько-кримських стосунків знайшла відображення у публікаціях джерел у XIX ст. О. Андрієвським [4, 5, 6] та Д. Яворницьким [27] та наприкінці XX ст. [12].

Комплекс джерел у якому наявні листування Коша і кримських ханів представлені в архіві Коша Нової Запорозької Січі [5–8]. Частина з них була опублікована [7–11].

У 1740–1743 рр. при владі перебував Селямет-Гірей II. Маємо листа від цього хана, адресованого кошовому. У ньому він повідомляє, що усі шкоди заподіяні ногайцями запорожцям будуть відшкодовані. Згадується цей хан і у реєстрі скарг кримських татар на запорожців щодо захопленого майна у 1740–1744 рр. У претензіях за 1742 рік згадується його лист до Бугогардівського полковника Олексія (на сьогодні прізвище не встановлено. О.М.), який обіцяв відшукати і повернути відігнані до паланки 45 коней, але цього не зробив [8, с. 238].

За часів Селім II Гірея (1743–1748) запорозькі господарства все частіше пересуваються до південних територій. Враховуючи традиції, що існували в попередні роки, запорожці вже мали зимівники на татарській території.

Х. Лашенко, аналізуючи діловодні переклади реєстрів татарських претензій до запорожців у період з 1744 по 1750 рр., відзначає, існування зимівників на річках Білозерках, Рогачику, Каїрках, Молочних та Гірких Водах та ін., що знаходились на татарській території. Крім того, найважливішою особливістю локалізації запорозьких зимівників вона вважає той факт, що вони знаходились на території, яка не підпадала під юрисдикцію Коша [14, с. 98]. Але після проведення розмежування між Османською та Російською імперіями остання намагалася взяти під контроль перебування запорожців на кримській території. Додатковим механізмом російського контролю було врегулювання відносин між запорожцями та кримцями за допомогою місцевих органів влади, яку в регіоні представляли Київські генерал-губернатори. Є. Загоровський зазначав, що на них покладалась обов'язки зносин з Кримом, а це було причиною втручання у запорозькі справи [13, с. 56].

Під час правління Селім II Гірея продовжувалися скликатися прикордонні комісії, де наводились численні реєстри скарг. Особливістю цих реєстрів було складання претензій по ногайським ордам: вони розподіляються по кримським, єдичкульським, єдисанським, джамбуйлуцьким [8, с. 221–226, 227–245].

У 1747 р. у кількох листах до Київської губернської канцелярії запорожці підіймали питання своїх стосунків з ногайцями. 31 жовтня М. Леонтьєв ордером Кошеві видав розпорядження про відправлення посланців від Січі до ногайської орди, яка порушила кордони. Татари увійшли в кордони, які де-юре належали Російській імперії – перейшли річки Берду, Каратиш і Зелену, і опинились на узбережжі Азовського моря, де були розташовані запорозькі зимівники та місця рибальства та полювання. Про це ж Леонтьєв повідомляв Селім-Гірею, вимагаючи негайного виведення ногайської орди за межі Запорожжя [8, с. 424–425]. В свою чергу Кіш 1

грудня 1747 р. видав ордер кальміуському полковникові Маркові Усу про відправлення ним до ногайської орди посланців з вимогою відійти за межі Запорожжя.

Разом з тим, Селім-Гірей звертався і з особистим проханням до кошового Павла Козелецького. Зокрема він просив його заради «сусідської дружби» зробити йому послугу – наказати заарештувати і відправити в Крим, або убити всіх татар, які втекли від його гніву у Польщу, та затримати претендента на ханський престол Шагін-Гірея [2].

У листуванні з Селім II Гіреєм вирішувалось питання спорудження Кизикременського перевозу, проти якого виступали запорожці. В цей процес був втягнутий і російський уряд [29, с. 1374–1377].

За Арслан-Гірея (1748–1754) тривалою й складною була комісія по розгляду взаємних претензій у 1749 р. У комісію надавався екстракт захопленого запорожцями у татар у 1747–1748 рр., а російський консул в Криму О. Нікіфоров у листі до Коша просив негайно розшукати зазначених в екстракті козаків і відібрати у них худобу та гроші, захоплені у татар [2, с. 260–264].

3 листопада 1748 р. Арслан-Гірей у листі до М. Леонтєва вимагав знесення з татарської сторони запорозьких зимівників [2, с.41–42].

На 1 квітня 1749 р. передбачалось скликання нової комісії між ногайцями і запорожцями. З листа Нікіфорова бачимо, що Арслан-Гірей звертався і до нього, і до Леонтєва щодо встановлення осіб запорожців, які перебували у татарському полоні [8, с. 266].

Далі бачимо претензії Арслан-Гірея за 1747–1748 рр., надіслані до Нікіфорова і Леонтєва [8, с. 268]. 19 квітня 1749 р. в указі Київської губернської канцелярії О. Нікіфорову йшлося про необхідність взаємного задоволення татарських і запорозьких претензій для забезпечення укладення мирної угоди, а 16 травня 1749 р. в указі Кошеві М. Леонтєв повідомляв про

заходи вжиті для задоволення взаємних претензій татар і запорожців [8, с. 277–279, с. 308–313].

14 червня 1749 року про взаємне зарахування претензій в тому числі від імені хана [8, с. 370–372]. А 17 червня у донесенні Я. Ігнатовича Леонтьєву повідомлялося про завершення переговорів і підписання угоди [8, с. 378–381]. Проте, Кіш 2 липня 1749 р. висловився про неможливість задовольнити більшість татарських претензій через їх безпідставність [8, с. 382–391]. В екстракті захопленого запорожцями у татар у 1747–1748 рр. складеного 5 квітня 1749 р. у 16 випадках показано 6 волів 75 овець та 126 коней [8, с. 260–264].

14 квітня 1750 р. у листі очаківського Магмута Паші до Коша повідомлялось про захоплення козаками 19 коней у Халім Баші, а 14 серпня 1750 р. у листі хана Арслан-Гірея до кошового отамана Якима Ігнатовича повідомлялось про захоплення запорожцями 33 коней [8, с. 397, 411–414].

При цьому були випадки взаємного відшкодування за відібрану худобу. Так, у листі перекопського каймакана до кошового отамана В. Сича у березні 1750 р. відшкодування збитків козакові Корсунського куреня В. Кумпану та про збитки, заподіяні запорожцями татарам у підсумку за 20 волів та 6 коней було заплачено 800 талерів [8, с. 393–394]. 15 березня 1750 р. яничар Бекир Баші дав розписку про отримання ним компенсації від Коша за викрадені 43 воли [8, с. 561–562]. У грудні в записці кримського мурзи Абдул афар Аги М. Леонтьєву йшлося про виплати запорозьким козакам за захоплену в них худобу в 1749 р.: за 2-х волів 8 тис. денежек, за 20 волів 8 тис. левків, за 15 волів 500 левків та ін. [8, с. 430–431].

14 серпня 1750 року Арслан-Гірей безпосередньо пише до кошового Якима Ігнатовича про захоплення запорожцями коней у татар і з наріканням на бездіяльність Коша у цьому питанні [8, с. 411]. Серед них було і 5 коней самого хана.

Були листи і з іншої проблематики. 13 березня 1750 року Василь Сич у донесенні Леонтьєву повідомляє про надсилання листів до нього і Коша написане «турецьким діалектом» він просить перекладу та повернути разом з перекладами оригінали [8, с. 394–395].

Саме за часів Арслан-Гірея з 50-х рр. XVIII ст. активізувалось просування запорожці продовжували активно просуватися у межі Кримського ханства. Обидві спільноти намагались домовитись один з одним коли мова йшла про випас худоби чи полювання у лісах, тим паче, що інколи кліматичні умови ставили у скрутне становище господарство якоїсь з сторін. За обопільною домовленістю запорожці та ногайці часто заходили до сусідніх. Як запорожці так і ногайці користувались угіддями на прикордонних територіях. Наприклад, ріки Білозерка і Рогачик, Дніпровський та Бузький лимани, Кінбурнські та Прогноїнські озера були традиційними для запорозьких промислів, знаходилися у спільному користуванні як запорожців, так і татар [2, с. 40]. На території, яка де-юре належала ногайцям існувало кілька десятків зимівників.

Проте, 10 листопада 1752 р. слідча комісія при Микитинській заставі повідомляла Кіш про скарги татар на запорожців, а також про заборону їм селитися орати землю, косити сіно тощо на татарській території. Кіш, в свою чергу повідомляв про обставини зіткнень між запорожцями й татарами, а також про виконання розпорядження щодо заборон [8, с. 494–496]. Проте відписки ці були суто формальні й Військо Запорозьке продовжувало заводити господарства на татарських територіях.

За наступного хана ситуація у стосунках Кримського ханства з Кошем змінилась. І. Синяк, аналізуючи документообіг Коша і Кримського ханства, доходить висновку про заборону у 1754 році самостійних листувань Коша з Кримом [17, с.95]. У листі І. Костюріна 1 вересня 1754 р. кошовому наказується рапортувати в Київ про листування з приводу прикордонних

комісії і просити на те дозволу, а без дозволу від такого листування утримуватися.

23 липня 1754 р. у Кіш був відправлений лист від Київського віце-губернатора І. Костюріна, в якому він писав про повідомлення від секунд-майора Єфремова стосовно поселень запорожців на татарській території. Згідно нього в урочищі. Кам'яному було зроблено 10 кузень та 16 шалашів з чималими харчовими припасами, а за силою урядових розпоряджень наказувалось ніяких поселень на Кримській території не робити, бо від цього загострювались стосунки з Туреччиною та Кримом. Кошовому наказувалось мешканців повернути у російські кордони і спалити всі поселення на татарській території, і надалі там слід було забороняти селитися «ибо того высочайший Е.И.В. интерес требует» [9, с. 455–456]. Проте ці заборони не подіяли на козаків і вони продовжували заводити господарства на кримській території.

31 жовтня 1754 р. І. Костюрін у листі кошовому вказував, що запорожці розбили у татарському степу кілька пастуших кошів, а на р. Бузі нападали на єдисанських пастухів. Київська губерньська канцелярія наказувала збудовані на кримській території «запорожских козаков зимовники и шалаши одним словом сказать всякое строение... скоренить», а під загрозою покарання заборонялось щось будувати [9, с. 600–601].

Але самі запорожці по-іншому оцінювали свої стосунки з кримцями попри напружені стосунки запорожці традиційно й змінювали своє ставлення до татар. Так, 1 березня 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров у листі до командира Українського ландміліцького корпусу К. Кантеміра писав про дозвіл Коша татарам випасати отари й худобу у запорозьких степах у зв'язку з неврожаєм у Криму [12, с.73].

Тим часом у листопаді 1754 р. командир татарського караулу Бекир-Ага у листі кошовому повідомляв, що у Кіш прямує посланець з Перекопу

Боран Гози Ага для передання словесного доручення Арслан-Гірея. З додаткового напису на цьому листі дізнаємося, що мурза просив дозволу у степових і дніпрових місцях по Дніпру, біля Кальміусу та Самари через неврожай трави, випасати худобу. Було надано ордер до самарського, кальміуського та інгульського полковників, щоб ногайцям дозволили випасати безперешкодно, але у тих місцях де козаки не сидять зимівниками, не утримується худоба і не зберігається сіно [9, с. 597].

У грудні 1755 року Кошу повідомляли ордером К. Розумовського про відсторонення від посади хана Арслан-Гірея і призначення Абді-Гірея [11, с. 241]. Дослідникам залишилась незрозумілою природа цих чуток, оскільки наступного року вже був призначений ханом Галім-Гірей [11, с. 755].

За часів Галім-Гірея (1756–1758) знову маємо скарги на захоплення худоби. На початку його правління певна кількість листів надходить до перекопського бея Сагіб-Гірея [11, с. 280–281, 302].

І вже влітку 1756 року розглядаються скарги за 1754–1756 рр. [11, с. 309–320].

У квітні 1758 року кошовий Федоров писав до Галім-Гірея про відправлення його листів для перекладу до Києва, і про те, що не будуть відпускати чабанів до відшкодування збитків [11, с. 265]. Наступного дня писали про необхідність повернення худоби, захопленої поблизу соляного озера [11, с. 268–269]. Ще у кількох листах продовжувалась залишатись актуальної проблема захоплення худоби у козаків, які займались соляним промислом [11, с. 271].

23 жовтня 1757 р. Кіш написав до Галім-Гірея з проханням сприяти у стягненні боргів з жителів міст Бахчисарая, Перекоп і Кафа на користь кантаржія Касіяна Старого. Розмір претензії 767 рублів [11, с. 436–437].

У 1760 р. коли розглядались запорозько-татарські претензії, то хан Крим-Гірея у листі до кошового звинувачував запорожців у викраденні коней

та рогатої худоби, наводячи при цьому реєстри. У свою чергу і запорожці склали свої реєстри збитків на кілька тисяч рублів [23, арк. 7, 11зв, арк. 13, 18–30зв.].

Найширше представлено листування з ханом Крим-Гіреєм.

С. Андрєєва відзначає позитивне ставлення цього хана до запорожців [3, с. 103]. Наводить звернення 1758–59 рр., коли хан звертався до Кошу не підтримувати сепаратистів і по можливості їх видавати. Також Кіш часто йшов на зустріч Крим-Гірею у питанні переховування ногайців на запорозьких землях

Хоча і зберігались традиційні претензії за захоплених коней, проте більшість цих претензій стосувалася часів Галім-Гірея [21].

А у червні 1762 року Крим-Гірей писав навіть до бугогардівського полковника Івана Ворони із запевненням своєї миролюбної політики щодо Вольностей [22], схожого листа він адресував ще кільком старшинам [25].

10 липня Крим-Гірей писав до кошового Григорія Федорова про скасування торговельного шляху Очаків-Січ і встановлення нового Очаків-Січ-Гезлев-Перекоп [26].

Серед питань, що вирішували запорожці з кримськими ханами була і торгівля за кримські башлики. Детально ця проблема вже досліджувалась автором [12, с. 73]. Щодо даної проблематики, то тут маємо лише розпорядження кримського хана, коли кримські купці розраховувались за товари, які купували в Січі башликами за курсом 2 за 1 коп., коли ж запорозькі купці вирушали до Криму купувати товари, то своїх башликів кримці не приймали, а вимагали торгувати або товар за товар, або за російські гроші.

У 1763 р. Кіш одержав нові розпорядження стосовно кримських башликів. Цього року одержали повідомлення про указ Кримського хана стосовно зменшення ціни башличної монети та призупинення її обігу. Кіш

наказував не від кого і ні за яку ціну не приймати кримських башликів, а шафарю наказувалось не брати монети, а торгувати за російські гроші. У грудні 1764 р. Нікіфоров повідомляв кошовому, що попередній хан Крим-Гірей випустив білі (срібні) башлики за курсом 6 мідних, або 3 російські копійки, теперішній хан Селім-Гірей встановив курс 5 мідних чи 5 російських «денежек» (2,5 коп.). Нікіфоров радив, якщо військова казна мала срібні башлики, то їх треба позбутися («збыть с рук»), а надалі як мідних, так і срібних башликів не брати, а користуватись російськими мідними грішми [11, с. 463–490].

За наступного хана Селім III Гірея стосунки між Кримським ханством і Кошем Вольностями стали більш напруженими. У 1765 році хан поновив Кизикерменський перевіз, що викликало нове напруження [25].

Традиційно у стосунки втручався російський уряд, і як бачимо з донесення іншого київського генерал-губернатора Ф Воєйкова про запорозьких козаків, згадуючи про Селім III Гірея, мова знову йде про взаємне користування угіддями [27, с. 1853].

Коли у 1768 році ханом знову став Крим-Гірей, то він наказав звільнити усіх запорозьких солевозів і купців, а навзаєм просив те ж саме зробити Кошу [17, с. 97].

Таким чином у 40–60 роки XVIII ст. Військо Запорозьке та Кримське ханство намагалися вирішити ті питання, які б сприяли розвиткові двох спільнот. Між Кошем та кримськими ханами проводиться активне листування щодо користування угіддями, вирішення торговельних питань, взаємне відшкодування збитків. Характерною рисою цього листування є те, що запорожці і кримці у більшості випадків домовлялися між собою, коли у цей процес не втручався російський уряд. Коли ж останній робив це, то стосунки ставали більш напруженими. На деякий час було накладено навіть заборону на листування, і Кіш з ханами обмінювався усними

повідомленнями. Подальше дослідження листування Коша і Кримського ханства з долученням матеріалів турецьких архівів дозволить деталізувати проблематику листування між ними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Andrieieva S.S. Do pytannia pro zaporozko-tatarski vzaiemyny periodu Novoi Sichi. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. Zaporizhzhia: Prosvita. 1998. Vyp. IV. S. 100–109.

2 Andrieieva S.S. Komisii dlia vyrishennia vzaiemnykh pretenzii tatar i zaporozhtsiv. *Pivdenna Ukraina XVIII–XIX st. Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii ZDU*. Zaporizhzhia, RA «Tandem-U», 1996. Vyp. 1. S. 40–47.

3. Andrieieva S.S. «Krymskyi vektor» zovnishnoi polityky Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi v period mizh rosiisko-turetskymy viinamy 1734–1739 rr. ta 1768–1774 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Vyp. 13. K.: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2010. S. 98–106.

4. Andryevskyi A. Dela, kasaiushchyesia zaporozhtsev (1715–1774). *ZOOYD*. T. XIV. 1886. S. 283–719.

5. Andryevskyi A.A. Materyaly po ystoryy Zaporozhia (1743–1767). *ZOOYD*. T. XVI. 1893. S. 117–266.

6. Andryevskyi A.A. K ystoryy pohranychnykh snoshenyi s Krymskym khanstvom. *Kyevskaia staryna*. 1885. № 2. S. 339–356.

7. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi (dali AKNZS). Korpus dokumentiv. T. 1. K., 1998.

8. AKNZS. Korpus dokumentiv. T. 2, K., 2000. 750 s.

9. AKNZS. Korpus dokumentiv. T. 3, K., 2003. 951 s.

10. AKNZS. Korpus dokumentiv. T. 4, K., 2006. 888 s.

11. AKNZS. Korpus dokumentiv. T. 8, K., 2019. 893 s.

12. Histsova L.Z. Susidiv ne vybyraut. *Arkhivy Ukrainy*. 1991. №2. S. 71–77.

13. Zahorovskyi E.A. Vzaymootnoshenya Zaporozhia s russkoi pravytelstvennoi vlastiu. *ZOOYD*. T. XXXI. 1913. Otd-e 2. S. 54–74.
14. Lashchenko Kh.H. Dilovodni pereklady reiestriv tatarskykh pretenzii do zaporozhtsiv yak dzherelo dlia lokalizatsii zaporozkykh zymivnykiv. *Kyivska starovyna*. 2002. №2. S. 82–116.
15. Mirushchenko O. Ekonomichnyi rozvytok Zaporozkykh Volnostei periodu Novoi Sichi. K., 2015. 216 s.
16. Oliinyk O.L. Zaporozhtsi ta tatory – vorohy chy susidy. *Kyivska starovyna*. 1995. №1. S. 72–78.
17. Syniak Ivan. Dokumentoobih Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi z Krymskym khanstvom. *Kozatska spadshchyna*. 2005. Vyp. 2. S. 94-100.
18. TsDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 36.
19. TsDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 50.
20. TsDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 71.
21. TsDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 87.
22. TsDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 120.
23. TsDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 161.
24. TsDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 217.
25. TsDIUAK, KMF-9, op. 2. spr. 130.
26. TsDIUAK, KMF-9, op. 2. spr. 135.
27. Evarnytskyi D.Y. Ystochnyky po ystoryi zaporozhskykh kozakov. Vladymyr, 1903. T. 2. 1076 s.

Додаток А

Кримські хани, які правили у 40–60 рр. XVIII ст.

Селамет-Гірей 1740–1743;

Селім II Гірей 1743–1748;

Арслан-Гірей 1748–1754, березень-червень 1767;

Галім-Гірей 1756–1758;

Крим-Гірей 1758–1764;

Селім III Гірей 1764–1767.